

25. Шевченківський словник / редкол. : Є. П. Кирилюк (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1978. – Т. 2: Мол–Я. – 411 с.
26. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2: Поетичні твори (1847–1861). – 496 с.
27. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 381 с.
28. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – 524 с.
29. Шевчук С. Петро Чуйкевич: учитель, етнограф, фольклорист / С. Шевчук // Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури : зб. матеріалів і тез наук. конф., 29–30 вересня 1998 р. – Рівне, 1998. – С. 205–210.

Одержано редакцією 19.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Прокопчук В.С., Брыцкий П.П. Подолье в жизни и творчестве Тараса Шевченко.* В статье речь идёт о творческой поездке Т.Г. Шевченко на Подолье. Как известно, он был отправлен генерал-губернатором Дмитрием Бибиковым в экспедицию по Киевской, Подольской и Волынской губерниям для сбора фольклорно-этнографического и документального материала для Киевской археографической комиссии, которая действовала под его патронатом. Авторы используют малоизвестные факты, мемуарные источники, архивные записи пытаются составить общую картину не только фактического передвижения Тараса Григорьевича по территории губернии, но и проанализировать влияние на его творчество региональных памятников, людей, исторического прошлого и др. Интересна представлена документальная база и сама хроника пребывания Тараса Шевченко на Подолье, в поэтическом формате определено влияние региона на творчество поэта, а его посещение Каменец-Подольского – на научный, литературоведческий и поэтический поиск самих подольян.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Подолье, Каменец-Подольский археографическая комиссия, П. Чуйкевич, фольклор.

Summary. *Prokopchuk V.S., Brytskyi P.P. Podillya in life and works of Taras Schevchenko.* The article is dedicated to the problem of participating Taras Schevchenko in The temporary commission for ancient acts examination (Kyiv archaeographic commission) in Kamianets-Podilskyi in 1846. It is known that he was sent in expedition to Kyiv, Podillya and Volyn provinces by governor-general Dmytro Bibikov, in order to collect folkl and ethnographic data with documentary materials for Kyiv archaeographic commission, that was under Bibikov patronage. Using unknown facts, memoirs and archive notes, the authors are trying to put down the general map of Taras Schevchenko's movement on the territory of province but also to analyze the impact of regional monuments, people and historical past on his works. The document base and the chronicle of Taras Schevchenko's stay in Podillya are presented rather remarkable. The impact of Podillya on his works is presented in poetic format as well as the influence of his stay in Kamianets-Podilskyi on scientific, poetic and literature pursuit of the people in Podillya.

Key words: Taras Schevchenko, Podillya, Kamianets-Podilskyi, archaeographic commission, P. Chuikevych, folklore.

УДК 94(477.5)“XIX/XX”+411.16

В. О. Доценко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО КОЛОНІЗАЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті, на основі аналізу періодичної та монографічної літератури, простежена історія виникнення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Товариство фінансово і матеріально-технічно допомагало єврейській професійній освіті, сприяло створенню сільськогосподарських єврейських поселень на Півдні України, активно кредитувало єврейських ремісників і кустарів.

Ключові слова: євреї, еміграція, Єврейське колонізаційне товариство, Російська імперія.

Постановка проблеми. Тривалий час проблеми історії єврейської громади України розглядалися науковцями фрагментарно, а такому явищу, як єврейська громадська ініціатива, надавалося другорядне значення. Майже повністю заперечувалася будь-яка роль цього суспільно-політичного феномена за розв'язання економічних і соціальних проблем єврейсь-

кої громади України. В науці й етнополітичній практиці спостерігалися загальна недооцінка ролі соціокультурних передумов в історичному розвитку, вузьке розуміння економічної демократії і духовних цінностей, які відкривають можливості якісних змін, на основі еволюційних процесів. Нині ми значно глибше усвідомлюємо, що проблеми історії єврейського громадського руху є надзвичайно актуальними. Відтак, саме в контексті дослідження єврейської громадської ініціативи другої половини XIX – початку XX ст., розглядається й історія створення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що масштабне вивчення проблеми стало можливим лише після здобуття Україною незалежності. Теоретичні та методологічні основи для дослідження історії євреїв України було закладене в працях М. Гаухана, С. Гаспаряна С. Орлянського, О. Наймана, Я. Хонігсмана. [1; 2; 4; 6] В їх працях аналізувались різні аспекти історії єврейської громади України. Однак діяльність єврейської громадської ініціативи у сфері єврейського переселення та еміграції за кордон, а також організації допомоги єврейському населенню Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. залишилося малодослідженим. На сучасному етапі розвитку вітчизняної юдаїки повноцінного дослідження, присвяченого історії створення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії кінці XIX – на початку XX ст., дотепер немає

Метою цієї статті є аналіз особливостей створення в українських губерніях Російської імперії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. перших осередків Єврейського колонізаційного товариства, а також встановлення основних напрямів їхньої діяльності та визначення взаємостосунків із російським чиновництвом.

Виклад основного матеріалу. В квітні–липні 1881 р. в українських губерніях Російської імперії прокотилась хвиля погромів єврейського населення. Пасивність місцевих адміністрацій призвела до того, що їх учасники були переконані: погроми ініційовані царським урядом. Погроми викликали численні публікації в праворадикальній пресі («Новое время», «Русь»), а також у деяких виданнях лівого спрямування. Революційні організації обґрунтовували погроми реакцією місцевого населення на експлуататорську політику єврейських підприємців та орендаторів. Якщо на початку царський уряд приписував погроми анархістам, то згодом вони стали розглядатися як наслідок економічної експлуатації місцевого населення євреями. Фактично єврейська монополія на дрібну торгівлю і ремесло у контексті розвитку конкуренції, призвела до сплеску соціального невдоволення.

З багатьох міст, де переважало православне населення, погроми поширились у сільську місцевість. За висновками Вищої комісії з перегляду законів про євреїв, основною причиною погромів у сільській місцевості та містечках України була «хижацька» економічна діяльність євреїв, яка призводила до прогресуючого зубожіння корінного населення та неефективна діяльність місцевих адміністрацій з попередження погромів. Крім того, поширенню погромів сприяла і віра українського селянства в царський указ про дозвіл на погроми й участь євреїв у царевбивстві. Окремо слід виділити історичний антисемітизм українського селянства. Історично серед українського селянства переважали погляди на єврея, як неробу та скнару. Про що свідчать місцеві вислови катеринославських селян («Покинь жиде, жидувати, ходімо хліба заробляти», «Робити гаразд, ти робітник, добрий чоловік; не хочеш робити – лодирь нікчемний»). Почасті така ж опозиційність проступала до «панського добра» («Заснував він смачно так, як сплять усі добрі Люди, що щиро стережуть добра своїх панів») [8, 203].

Серед євреїв переважали погляди щодо причетності до погромів влади, яка, за допомогою антисемітського законодавства, спричинила конфлікт євреїв із місцевим населенням. Євреї були виділені в окрему «групу нерівноправних з останнім населенням підданих», а в результаті, корінне населення розглядало євреїв безправними, дії ж, направлені проти них, – безкарними: «Погляди на особистість і становище євреїв загалом, як щось особливе, щось що користується захистом закону в меншій мірі, чим особистість і становище членів іншого населення» [10, 57]. Погроми зумовили масову еміграцію євреїв Російської імперії: в 1891 р. до США переселилися 111 тис. євреїв, 1892 р. – 137 тис., а всього, за даними американської статистики, до 1907 рр. із Російської імперії до США емігрував майже 1 млн. євреїв [10, 77].

Емігранти потребували матеріальної та моральної допомоги, особливо вихідці з невеликих містечок Правобережної України та Білорусії. Для допомоги єврейським емігран-

там-колоністам Аргентини й євреям-емігрантам з Російської імперії і інших країн Східної Європи у вересні 1891 р. в Лондоні бароном М. де Гіршем була створена громадська філантропічна організація – Єврейське колонізаційне товариство. До цього, 1888 р. барон асигнував 50 млн. франків для створення єврейських сільськогосподарських поселень у Російській імперії. Однак перемовини з російським урядом переконали його, що той не зацікавлений в аграризації євреїв імперії, більш того урядовці прагнули до організації масової еміграції євреїв з Росії. Під час перемовин з бароном Гіршем та англійським парламентарем А. Уайтом, уряд Росії добивався лише фінансування організованої еміграції євреїв з імперії, адже урядова програма передбачала еміграцію 1 млн. євреїв протягом 12 років [11, 495].

На початку діяльності товариство отримало від засновників 2 млн. фунтів уставного капіталу. Наприкінці XIX ст. уставний капітал ЄКТ зріс до 8 млн. фунтів стерлінгів. Тому Комітет міністрів Російської імперії надав Єврейському колонізаційному товариству певні пільги – безкоштовна видача переселенцям до Палестини вихідних свідоцтв і звільнення від виконання військової повинності, за умови еміграції з Російської імперії. В 1893 р. їм були також запропоновані пільгові тарифи для проїзду залізницею. Метою діяльності товариства його статут визначав також створення в Аргентині «нової єврейської батьківщини» для тих емігрантів, які мали відмовитися від занять торгівлею, лихварством і стати землеробами. За допомогою ЄКТ, барон М. де Гірш прагнув за 25 років переселити до Аргентини біля 3,25 млн. російських євреїв. Тринадцятий пункт правил діяльності ЄКТ передбачав звільнення переселенців, зареєстрованих товариством, від військової повинності й отримання ними безкоштовних виїзних посвідчень. Вказані особи мали протягом місяця виїхати за межі імперії.

В травні 1892 р. МВС Російської імперії зареєстрував положення про діяльність Єврейського колонізаційного товариства, а вже влітку 1892 р. у Петербурзі відкрився Центральний Комітет ЄКТ в Російській імперії. До нього увійшли 10 осіб, очолив Комітет керуючий програмою комплектування груп бажаючих переїхати до Аргентини Г. Гінзбург, а генеральним секретарем став Д. Файнберг. При Центральному Комітеті товариства функціонувало Дорадче бюро та ряд галузевих секцій: еміграційна, землеробська, професійної освіти, кооперативного руху і кредитної допомоги. До складу Дорадчого бюро входили почесні члени товариства та керівництво. Склад секцій формували загальні збори товариства. Барон М. де Гірш передав на баланс товариства і великі земельні наділи, придбані ним в Аргентині. Одночасно розпочався процес створення єврейських сільськогосподарських колоній в Канаді та США.

Єврейська громада України досить активно відреагувала на початок діяльності ЄКТ. «Одеський листок» від 10 вересня 1892 р. надрукував статтю, присвячену візиту уповноваженого товариством єврея Фейнберга до Кишинєва та інших міст Бессарабії. Під час поїздки Фейнберг ознайомився з побутом євреїв-землеробів, обрав, серед бажаючих емігрувати, досвідчених агрономів і знавців сільськогосподарської справи. За результатами поїздки, Одеса та Південні губернії України стали головними центрами сільськогосподарської еміграції до Аргентини, США та Канади. До регіону 28 грудня 1893 р. ЄКТ призначило уповноваженого з питань еміграційного руху купця другої гільдії М. Фішеровича. Останній, спільно з місцевим єврейством, на початку 1894 р. розпочав еміграційну кампанію. Протягом квітня 1894 р. з Одеси до Аргентини, за сприянням ЄКТ, виїхали 1125 осіб, переважно міщан із південноукраїнських губерній [7]. У 1893 р. ЄКТ для реалізації переселенських програм виділило 31 тис. крб. У 1894 р. сума допомоги зросла до 100 тис. крб. Однак, внаслідок економічної кризи в аргентинських колоніях, у 1895 р. товариство призупинило на декілька років фінансування єврейської еміграції з Росії [11, 496].

На початку XX ст. товариство продовжило допомагати єврейським емігрантам. Про це згадувалося зокрема в доповіді Полтавського міського поліцейського управління місцевому губернатору 4 квітня 1911 р. Уповноважений товариства в Полтаві Р. Віленський тільки за 1908 р. організував від'їзд з міста 30 осіб, 1909 р. кількість емігрантів склала 42 особи, 1910 р. – 60. Під час допиту Р. Віленський визнав, що він як уповноважений ЄКТ діяв на законних підставах, згідно Статуту товариства, затвердженого МВС. Він допомагав євреям в оформленні документів для отримання закордонного паспорту, консультував їх з питань шляху пересування, вартості проїзду, слідкував за агентами, які займаються контрабандною емігрантською діяльністю. Полтавський губернатор у листі-відповіді Поліцейському управлінню підтверджував, що ЄКТ дозволено займатися питаннями еміграції євреїв,

хоча вимагав даних про те, чи займається ЄКТ покращенням побуту євреїв (видача субсидій, створення кооперативів) [3, 30–31].

Після смерті барона Гірша, характер роботи товариства розширився. Осередки товариства реєструвалися у більшості губернських міст імперії, де проживали єврейські громади. Відділення готували до еміграції переселенські групи, які мали переселитися в окремо підготовлені поселення, аби зберегти свою ідентичність та регіональну приналежність. Паризькі збори учасників та активістів ЄКТ 1895 р., після довгих дебатів, прийняли також постанову про еміграцію євреїв до Палестини та організацію товариством допомоги переселенцям до Ерец-Ізраелю, а також нужденним євреям Російської імперії.

У 1898 р. товариство розпочало кампанію обстеження економічного становища російського єврейства, що тривала два роки. Обстеження й анкетування були проведені в 1400 населених пунктах, де проживали євреї [11, 496]. Одночасно активісти активно працювали в єврейських сільськогосподарських колоніях Півдня України. Так, Миколаївське відділення товариства, яке очолював уповноважений О. Левінштейн, проводило кампанію з агітації переселенців у містах Херсонського, Єлисаветградського повітів та м. Миколаєва. Тільки в 1904–1905 рр., за офіційними даними, з Миколаєва емігрували до Аргентини 42 поселенці [7]. Для здійснення кампанії з переселення до Ерец-Ізраелю й Американського континенту протягом 1904–1914 рр. активісти товариства сформували 507 еміграційних комітетів з центром у Петербурзі.

Товариство активно допомагало єврейським громадам України. Особливо активно фінансувався розвиток сільського господарства й освіти серед євреїв імперії. В 1898–1899 рр. ЄКТ утримувало 6 ферм і шкіл садівництва. Фінансово товариство допомагало 36 єврейським колоніям Подільської та Бессарабської губерній. У 1898 р. на розвиток сільськогосподарської єврейської освіти були витрачені 168 тис. крб., а 1899 р. – учетверо більше. На меліоративну допомогу ЄКТ витратило 190144 крб. Створений же товариством 1901 р. плодовий-виноградний розсадник біля Сорок Бессарабської губернії, тривалий час вважався показовим [11, 497].

У багатьох містах смуги осілости ЄКТ відкривало курси для дорослих з отримання початкової освіти. На початку 1900-х рр. товариство фінансувало Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище, котре 1908 р. отримало від товариства субсидію в розмірі 3500 крб. Для потреб капелюшного відділення Центральний комітет асигнував 200 крб. За кошти товариства, разом з Житомирською талмуд торою, організовувалися танцювальні вечори. ЄКТ фінансово допомагало й у побудові нового приміщення училища. Так, Центральний комітет товариства надав училищу для проведення будівництва безвідсоткову субсидію у розмірі 9 тис. крб. [9, 129]. Загалом, до початку Першої світової війни товариство створило власну мережу професійної освіти, яка охоплювала 28 чоловічих шкіл (1600 учнів) та 19 жіночих (2900 учениць). Крім того, ЄКТ надало фінансову допомогу 40 єврейським сільськогосподарським школам [11, 497].

Єврейські громадські організації на початку ХХ ст. перебували під суворим контролем поліції та жандармського управління. 11 червня 1911 р. канцелярія Полтавського губернатора вимагала Полтавського поліцмейстера дані про суми щорічних субсидій, які ЄКТ виділяє Жіночій професійній єврейській школі. Однак губернських чиновників, очевидно, цікавили не кошти, а умови, за яких отримувала кошти опікунка Полтавського Благодійного товариства бідних єврейських дівчаток Цецілія Давидівна Молдавська. Вона була допитана й поліція встановила, що за 10 років школа отримала від ЄКТ 1 тис. крб. в різні строки для навчання дівчаток вишивці, малюванню, на оснащення майстерень. Звіти про отриману допомогу і кошториси витрат затверджувалися на спільних зборах благодійного товариства [3, 30].

Помітного успіху товариство в Російській імперії досягло в розвитку єврейської кооперації й організації кас взаємодопомоги для торгівців, ремісників. Так, протягом 1901–1914 рр. товариство надало єврейським колоністам Катеринославської і Херсонської губерній безвідсоткових позик та кредитів на суму 800 тис. крб. [11, 497]. До початку 1914 р. ЄКТ організувало 635 ощадно-позичкових кас у межі осілости та 16 поза нею, що були розраховані на 400 тис. осіб, але обслуговували 2,5 млн. осіб [5, 439].

Висновки. Єврейське колонізаційне товариство впродовж 20 років зуміло створити в українських губерніях Російської імперії розгалужену систему власних відділень та розгорнути активну філантропічну діяльність з організації всебічної допомоги єврейському населенню краю. Товариство фінансово допомагало єврейській професійній освіті, сприяло

створенню сільськогосподарських єврейських поселень на Півдні України, активно кредитувало єврейських ремісників і кустарів. Втім, з початком Першої світової війни, програми, які реалізовувалися відділеннями товариства, поступово були згорнуті, а ЄКТ активно включилася в роботу з облаштування єврейських виселенців та біженців з Правобережної України, Білорусії та Галичини.

Список використаної літератури

1. Гаспарян С. Еврейский вопрос и политика царского самодержавия (1880–1905 гг.) / С. Гаспарян // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога : сб. статей. – М., 1992. – С. 125–133.
2. Гаухан М. В. Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухан // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Д., 2010. – С. 257–267.
3. Гольдштейн М. И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804–1920 гг.) / М. И. Гольдштейн. – Полтава : Скайтэк, 1998. – 67 с.
4. Горовський Ф. Я. Євреї України: короткий нарис історії : в 2 ч. / Ф. Я. Горовський, Я. С. Хонігсман, А. Я. Найман. – К. : [Б. в.], 1992. – Ч. 1. – 157 с.; 1995. – Ч. II. – 272 с.
5. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим : Об-во по исследованию еврейских общин, 1992. – Т. 2. – 862 с.
6. Орлянский С. Ф. Из истории евреев Украины : сб. статей. – Запорожье, 2001–2003. – Вып. 1–2.
7. Погромський В. О. Південь України в контексті єврейської колонізації Аргентини кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. О. Погромський // Гілея : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 57 (2). – Режим доступу archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_57/Gileya57/17_doc.pdf.
8. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
9. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 123–132.
10. Савиных М. Н. Законодательная политика российского самодержавия в отношении евреев во второй половине XIX – начале XX вв. / М. Н. Савиных. – Омск, 2004. – 164 с.
11. Троцкий И. Самодетельность и самопомощь русского еврейства / И. Троцкий // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, 2002. – С. 475–501.

Одержано редакцією 12.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Доценко В.О. Деятельность еврейского колонизационного общества в украинских губерниях Российской империи (конец XIX – начало XX вв.). В статье с помощью анализа периодической и монографической литературы отслеживается история возникновения и деятельности Еврейского колонизационного общества в украинских губерниях Российской империи конца XIX – начала XX века. Общество финансово и материально-технически помогало еврейскому профессиональному образованию, способствовало созданию сельскохозяйственных еврейских поселений на Юге Украины, активно кредитовало еврейских ремесленников и кустарей.*

Ключевые слова: *евреи, эмиграция, Еврейское колонизационное общество, Российская империя.*

Summary. *Docenko V. Organization and activity of colonial community in the Ukrainian district of the Russian Empire in the end of 19th – at the beginning of 20th. In the article on the basis of periodic and monographic literature analysis of the history of origin and Jewish Colonization Society's activity is watched, they existed in the Ukrainian provinces of the Russian empire at the end of 19th – beginning of 20th century. Massacres of 1880-th caused mass emigration of Jewries from the Russian empire. Emigrants needed material and moral help. The Jewish public men to assist the emigration created Jewish Colonization Society. During 20 years Jewish Colonization Society managed to create in the Ukrainian provinces of the Russian empire the branching system of own departments and to open out philanthropic activity in organizing help for Jewish population of the land. Society, helping emigrants, helped Jewish trade education financially and material-and-technically, assisted creation the agricultural Jewish settlements in the South of Ukraine, actively credited the Jewish artisans and handicraftsmen. Before the World War I Society created its own network of Jewish trade education. Great success Society in the Russian empire attained in developing Jewish cooperation and organizing the slate-clubs for shopkeepers, artisans. With the beginning of the World War I programs that were realized by the departments of Society gradually coagulated and JCS actively joins into work to arrangement the Jewish moved out and refugees from Right-bank Ukraine, Belarus and Galychina.*

Key words: *Jewries, emigration, Jewish Colonization Society (JCS), the Russian empire.*